

Ur svenska hjärtans djup

I Europa blev renässansen en brytningstid som sträckte sig från 1300-talet till slutet av 1500-talet. Den antika världens kulturarv, vars optimistiska och individualistiska syn på människan stod i skarp kontrast mot den medeltida epokens ödesmättade kollektivism, återupptäcktes. År 1453 föll Konstantinopel för turkarna och idén om Europa som en kulturell gemenskap började ta form. Samtidigt framstod den katolska kyrkan som alltmer korrumberad, då dess påvar vräkte sig i lyx och geografiska och vetenskapliga upptäckter underminerade dess myndighet. Och nyheterna om detta och annat spreds, tack vare den nyss uppfunna boktryckarkonsten, allt snabbare till allt fler.

Parallellt skedde också stora, mer jordnära förändringar. Befolkningen ökade och åkrar och ängar som legat för fåfot sedan digerdödens dagar kunde åter börja tas i bruk. I vissa områden blev befolkningstrycket ändå snart så starkt att många började söka sig alternativa utkomster inom handel och hantverk i städerna, som kunde importera mat och andra förnödenheter från andra håll. Och detta gynnade i sin tur utvecklingen i tidigare marginella regioner som östersjöområdet, där det fanns gott om mark och naturresurser. Befolkningsökningen och handeln blev också en viktig drivkraft till upptäcktsresor och upprättandet av kolonier i andra världsdelar.¹⁵

¹⁵ Delanty (1997), sid 51ff; Rosenberg & Birdzell (2002), sid 96ff; Larsson (2005), sid 81ff.

En ny värld

Renässansen var en i sanning omvälvande tid. Mycket som tidigare verkat helt och heligt tycktes från och med 1400-talets slut befinna sig i upplösning och en ovisshet bredde ut sig som både tärde och närde. För medan teckentydare och kyrkliga reformatorer dundrade om sedernas förfall och Guds vrede frigjorde sig vetenskapsmän och politiker, upptäcktsresande och handelsmän från hämmande traditioner och en ny kultur tog form, där nybakade idéer och okonventionella beteendemönster kunde bryta igenom. Som när den italienske politikern Niccolò Machiavelli i sin bok *Fursten* (1532) hävdade att statsnyttan måste överordnas den kristna etiken och därmed knäsatte makträtten och dubbelmoralen som principer för Europas politiska utveckling. Det fanns till och med de som vågade börja ifrågasätta arvsynden och hävdade att människan var en *tabula rasa*; en från både djuriska och gudomliga bojor helt fristående varelse.

Utvecklingen framstod därmed inte längre som ödesbunden. Och allteftersom nya ekonomiska, sociala och kulturella strukturer tog form började både de politiska och religiösa kartorna att ritas om. Medeltida småriken och halvautonoma områden slogs ihop och integrerades i större, mer centraliserade stater. Denna förändring blev speciellt intensiv i norra Europa, där reformationen på bara något decennium i början av 1500-talet slet det tidigare homogent katolska Väst- och Centraleuropa i två delar. Och detta var en utveckling som tillsammans med ökade intäkter från jordbruk och handel gjorde

det möjligt för tidigare maktlösa kungar att stärka sin ställning på kyrkans och adelns bekostnad. Det var därför i en högst dynamisk miljö som det moderna Sverige skulle ta form.¹⁶

Riket och riksbyggaren

Sverige hade i början av 1500-talet existerat som rike i flera hundra år. Digerdöden i mitten av 1300-talet hade dock underminerat dess politiska och ekonomiska strukturer och rikets adel hade 1397 valt att låta Sverige inträda i den så kallade Kalmarunionen tillsammans med Danmark och Norge. Danmark hade dock, beroende på landets större befolkning och mer utvecklade ekonomi, snabbt blivit dominerande. Under 1400-talet hade därför Sverige sjunkit tillbaka som ett eftersatt lydrike som i den danske kungens frånvaro i praktiken under långa perioder styrts av den infödda högadeln. Dess företrädare hade emellertid med tiden blivit alltmer oense både om makten inom riket och om unionens framtid. Under andra hälften av 1400-talet hade det därför blivit allt vanligare med både inbördesstrider och sammanstötningar med danska trupper.

Efter det att den opproriske riksföreståndaren Sten Sture den yngre 1520 dött i en av dessa sammandrabbningar försökte den danske kungen, Kristian II, gripa tillfället i flykten. Han sammankallade Sveriges ledande adel och prästerskap till Stockholm under förevändning att han skulle krönas och lovade att därefter dra ett nådigt streck över allt gammalt groll. Men i stället för bröd och försoning bjöd Kristian II på skådespel i form av offentlig avrättning av alla ledande män som stött självständighetssträvandena. Kalmarunionens framtid tycktes därmed säkrad. Genom detta Stockholms blodbad uttraderades dock i ett hugg stora delar av styrande högadeln

¹⁶ Högnäs (2003), sid 66–75; Virola (2004), passim.

och vägen bereddes för nästa upprorsmakare, som ganska enkelt kunde koppla greppet när Sverige redan året därpå på nytt gjorde uppror.¹⁷

När adelsmannen Gustav Eriksson av ätten Vasa (1496–1560) grep makten 1521 var Sverige ett av Europas största länder, men extremt glesbefolkat och relativt sett både politiskt och ekonomiskt efterblivet. Uppskattningsvis bodde bara en halv miljon människor i hela nuvarande Sverige och Finland, varav över 90 procent var bönder, fiskare och bergsmän som levde i små byar. Avstånden var därför enorma, kommunikationerna urusla och de politiska, ekonomiska och kulturella kontakterna med omvärlden få. Dessutom var äganderätterna till jord och skogar både oklara och osäkra, brukningsmetoderna enkla och åkrar och ängar uppsplittrade på smala tegar som var omöjliga att odla var för sig. Av både tradition och nödvändighet styrdes byarna därför kollektivt, genom byråd, där vanans makt avgjorde det mesta. För när förfäderna en gång hittat en modell som fungerade hade denna stadfäst i byordningar, som man sedan krampaktigt höll fast vid oberoende av hur omvärlden utvecklades.¹⁸

Och det var inte mycket bättre i städerna. Dessa dominerade visserligen sedan tidig medeltid handeln och bestod av en viss andel utlänningar – framför allt tyskar – och var därför på ett helt annat sätt sammanlänkade med den internationella utvecklingen. De svenska städerna var dock små; sällan mer än förvuxna byar kring ett marknadstorg i anslutning till en större kyrka eller medeltida borganläggning. Stockholm, som var klart störst, hade i början av 1500-talet till exempel bara 5 000 invånare. Stadslivet dominerades därtill av skrän och gillen som genom förbud, kontroller och etableringstvång försökte hålla priserna uppe och konkurrenter nere. Dessutom

¹⁷ Larsson (1997), passim; Nordberg (1995), sid 26ff; Larsson (2005), sid 51.

¹⁸ Petersson (2008), sid 20ff; Magnusson (1996), sid 63ff.

var naturahushållningen fortfarande utbredd. På de gräsbevuxna hustaken i Stockholm bökade svin bara ett stenkast från kungliga slottet.

Det senmedeltida Sverige kan därför liknas vid ett agrart hav med några få, hårt reglerade merkantila öar. Och det enda riktigt dynamiska, kapitalistiska inslaget i den ekonomiska bilden var, vid sidan av handeln i de större städerna, internationella handelsmän på tillfälligt besök. Det fanns givetvis även inhemska köpmän och hantverkare som reste mellan städer och marknader och försökte försörja sig på att köpa billigt och sälja dyrt. Men de var just därför sällan speciellt populära figurer. Den ekonomiska tillväxten var följdriktigt också nästan enbart extensiv – det vill säga vid sidan av nyodlingar lika med noll – och de privata rikedomarna relativt små, även hos den ledande adeln.¹⁹

Arbetet med att beskatta, bevaka, bestraffa och omvandla det medeltida, löst sammanfogade riket Sverige till en modernare statsbildning krävde därför långa armar och hårda nypor. Gustav Vasa visade sig dock äga bådadera och därtill också vara en mycket machiavellisk härskare, som alltid satte statsnyttan i högsätet. Allt, ansåg han, tillhörde potentiellt staten. Och staten, det var han. Dessutom hade han tur – en nog så viktig politisk egenskap. Nästan all opposition hade, som redan poängterats, undanröjts genom Stockholms blodbad. Och från 1520-talet erbjöd dessutom den lutherska reformationen möjligheten att kuva kyrkans politiska inflytande och beslagta dess rikedomar.

Genom att klippa banden med Rom isolerades dock Sverige både politiskt och kulturellt än mer från omvärlden och Gustav Vasa kunde snart styra landet nästan helt efter eget huvud. Och han började med att systematiskt bygga ut statsförvaltningen med målet att dra in mer av landets begränsade resur-

¹⁹ Larsson (2005), sid 110ff; Magnusson (1996), sid 107ff.

ser till statskassan. Under 1530-talet började han också, för att rationalisera detta arbete ytterligare, använda sig av tyska byråkrater som var mycket effektivare än svenska. Dessa blev dock därför raskt så impopulära att de efter ett tag avpolletterades och i kungens propaganda i stället började ges skulden för allt elände. De blev därmed ett första exempel på något som skulle visa sig bli ett mönster i modernare svensk politik: att skylla hemvävda problem på utlänningar.²⁰

Byråkratins tillväxt och kungens kontrollambitioner gjorde vidare att både riksrådet (regeringen) och riksdagen i det praktiska arbetet fick stå tillbaka. För att neutralisera den kvarvarande adeln och förankra sin politik vände sig kungen – i synnerhet efter det att hans hårda och impopulära politik lett fram till det så kallade Dackeupproret 1542/43 – i stället vid behov direkt till folket; det vill säga bönderna. Dessa fick förvisso aldrig någon möjlighet att påverka besluten. Högtidliga proklamationer och rådslag vid häradstingen skapade dock en känsla av inflytande och – framför allt – en illusion om kungen/staten som en folkets vän och garant gentemot fogdar, adel, utlänningar och ”herravälde” som skulle visa sig bli mycket seglivad.²¹

Denna avsaknad av en potent motvikt till kungahuset gav upphov till en autonom statsmakt med bas i Stockholm. Därifrån rann redan under Gustav Vasa en strid ström av beslut om höjda skatter, skärpta regleringar och andra inskränkande bestämmelser, som inrättande av statliga verksamheter, handelsförbud och nationaliseringar av rikets högvilt, bokskogar och allmänningar. Och *Plats och basta!* var den filosofi som gällde. För från slottstornet vakade, dag som natt, landsfaderns genomträngande öga. Även när en så enkel figur som en slottstjänare inte hörde av sig på utsatt tid kunde det därför bränna till ordentligt:

²⁰ Söderberg (1977), passim; Larsson (2005), sid 228ff.

²¹ Larsson (2005), sid 278ff.

Vi [vet] icke hur det står till med dig, antingen du har kommit i något berg och där blivit fasthållen för lång tid. Eller att några käringar har trollat med dig så du mist antingen minne, eller själ och förnuft, eller ock att fingrarna äro dig skamferade, item munnen så tillsömmad och händerna sammanbundna att Du icke mera tala eller skriva kan.²²

Gustav Vasa kunde dock inte själv, hur gärna han än ville och hur mycket han än försökte, kontrollera allt. Över landet spanns därför, delvis vid sidan av den ordinarie byråkratin, ett allt finmaskigare nät av inspektorer och inrikesspioner, vars uppgift bland annat blev att övervaka fogdarna, så att de verkligen inte bara krävde in utan också redovisade alla skatter, och att sprida propaganda, ämnad att hålla allmogen på matan. Staten blev därför under 1500-talets första hälft för första gången i svensk historia på allvar intervenerande i människors vardag. Och nåde den som protesterade.²³

Sönerna

Den politiska och ekonomiska centralisering som Gustav Vasa inlett fortsatte efter hans död 1560 under hans söner, varav inte mindre än tre – Erik, Johan och Karl – skulle efterträda honom på kungatronen. Både Erik XIV (1537–1577) och Johan III (1537–1592) visade dock betydligt större intresse för utrikespolitiska risktagningar och furstemaktens glamorösa, kostsamma sidor än sin far. Under deras regeringar inleddes därför bland annat militära erövringar i Baltikum, samtidigt som renässansens konst och idéer slutligen nådde Sverige. Av det senare blev dock mest bara utanverk, för det byggdes många slott men inga skolor eller andra institutioner som kunde sprida de nya idealen vidare. Tvärtom tilläts landets

²² Citat från Larsson (2005), sid 314.

²³ Hallenberg (2001), passim; Larsson (2005), sid 213–222.

enda universitet, Uppsala, att förfalla. Några reella förändringar i folkdjupet kom därför den nya tiden aldrig att leda till och renässansens individualism gick således svenskarna förbi, även om adeln under Johan III:s tid började bli mer internationell i både framtoning och världsuppfattning.

Under hertig Karl (1550–1611) – som ärvt mer både av Gustav Vasas puritanska sinne och hårda nypor – drogs sedan tumskruvarna åt ytterligare. Likt fadern fortsatte han att gå förbi riksrådet och baserade makten på en mindre grupp rådgivare och på bönderna, som vid behov mutades med riksdaler, sill och brännvin för att ropa bifall till hertigens förslag vid skickligt uppgjorda riksdagar. Tacken för detta blev dock bara nya pålagor. På 1580-talet började nämligen Sverige dras allt djupare in i ändlösa strider om Baltikum och makten i Moskariket (dagens Ryssland), vilket för varje år krävde alltmer av både mänskliga och ekonomiska uppoffringar. Årtiondet därefter utbröt också ett inbördeskrig när hertig Karl utmanade Johan III:s son Sigismund (1566–1632), som efter att ha blivit vald till kung i det katolska Polen 1587 också blivit svensk kung 1592.

I samband med inbördeskriget såg hertig Karl därför till att fullborda den lutherska reformationen, så att den katolske Sigismund inte skulle kunna komma tillbaka. En riksdag i Västerås hade redan 1527 fastslagit att endast ”Guds rena och klara ord” skulle gälla i Sverige. Vid Uppsala möte 1593 antogs nu därtill både den stränga Augsburgska trosbekännelsen och ett uttalande om att ”Nu är Sverige blivit en man, och alla hava vi en Herre och en Gud”. Och vem som var herre rådde det inget tvivel om. För med hertig Karl (senare Karl IX) som regent och högste kyrkliga ledare försvann i både teori och praktik all distinktion mellan världslig och kyrklig makt. Den svenska statskyrkan blev därmed mer lik den östligt ortodoxa än den västligt katolska, där påven utgjorde en motvikt mot den världsliga makten. Kyrkan började också, precis som i

Ryssland, att användas för att förmana allmänheten i både religiösa och världsliga frågor genom biskopar och präster, som förvandlades till statliga språkrör, ett i varje by.²⁴

Den absoluta staten

Den världsbild som svenska staten och kyrkan på 1500-talet unisont började predika grep – också det precis som i Ryssland – tillbaka på den medeltida samhällsideologin, enligt vilken folket var indelat i stånd som inte borde konkurrera med varandra. De skulle i stället likt kroppens organ agera som en harmonisk enhet. Martin Luther (1483–1546) hade dessutom uttalat sig för en ekonomiskt och socialt aktiv stat, som bland annat borde garantera fasta löner och ”rättfärdiga” priser. Och i avsnittet ”Hustavlan”, som återfanns i reformatorns ”lilla katekes” från 1529 och med tiden skulle återfinnas i nästan alla svenska hem, slogs med eftertryck fast hur folk hade att förhålla sig till överheten:

Varje människa skall underordna sig den överhet hon har över sig. Ty det finns ingen överhet som inte är av Gud, och den som finns är insatt av honom. Den som sätter sig emot överheten står därför emot vad Gud har bestämt, och de som gör så drar domen över sig själva. Ty de styrande inger inte fruktan hos dem som gör det goda utan hos dem som gör det onda. Vill du slippa att leva i fruktan för överheten, fortsätt då att göra det goda, så kommer du att få beröm av den. Överheten är en Guds tjänare till ditt bästa. Men gör du det onda skall du frukta, ty överheten bär inte svärdet förgäves. Den är en Guds tjänare, en hämnare som straffar den som gör det onda. (Rom 13:1-4)*

Därtill införde Sverige 1608 – som enda land i världen någon sin förutom det antika Israel – mosaisk rätt; det vill säga Gamla Testamentets samtliga föreskrifter upphöjdes till lag.

²⁴ Larsson (2006), sid 43ff, 228ff, 337ff, 397ff, 410ff och 419ff; Petersson (2008), passim.

* Se Appendix 3.

Det blev därför formellt dödsstraff på det mesta. Däribland att begå äktenskapsbrott, svära och visa olydnad mot sina föräldrar.

Från början av 1600-talet blev det alltså många, långa och stränga påbud som svenska folket fick lov att ”packen och rätten sig efter”. Och även om det ute i obygderna ofta blev lite både si och så med efterlevnaden rådde det i den statliga propagandan, söndagsmässornas predikningar och husförhör aldrig någon brist på märgfulla beskrivningar av vidden, bråddjupet och temperaturen i det helvete som väntade den som inte lydde alla förmaningar. Den svenska kulturen och folkmentaliteten blev därför alltmer konform och landet skulle med tiden bli inte så lite likt en kristen variant av talibanernas Afghanistan.²⁵

Den lutherska ortodoxin fick därtill spela en central roll under stormaktstiden, då Vasaerans centraliserings- och likriktningsprocess drevs vidare. Landets utrikespolitiska engagemang expanderade då under Karl IX:s son Gustav II Adolf (1594–1632) först till Polen och sedan till hjärtat av Europa genom trettioåriga kriget. Ofreden blev nu vardag. Och trots att rikskanslern Axel Oxenstierna (1583–1654) vid ett tillfälle suckade om att: ”Alle våre grannar ähre våre fjender” var utvecklingen allt annat än påtvingad. Tvärtom expanderade Sverige under 1600-talets första hälft gladeligt i alla väderstreck. I söder erövrades Skåne, Halland och Blekinge och viktiga besittningar i Tyskland; i väster Bohuslän, Jämtland och Härjedalen; i norr oändliga lappländska vidder; och i öster stora områden kring Ladogasjön och nästan hela Baltikum. Under drottning Kristina (1626–1689) – Gustav II Adolfs dotter – skedde till och med ett försök att utsträcka det svenska väldet ända till Amerika.²⁶

²⁵ Larsson (2006), sid 311–449.

²⁶ Isacson (2006), passim; Oredsson, (2007), passim.

Av den sistnämnda, mer avlägsna framstöten blev förvisso intet. Men rikets finanser bågnade ändå och den svenska staten fick omdanas i grunden för att försöka mobilisera de resurser som rollen som militär och diplomatisk stormakt krävde. Genom 1634 års regeringsform lades till exempel en administrativ struktur fast som fortfarande känns bekant. På rikspanet inrättades nämligen bland annat kanslier som blev direkta föregångare till vår tids departement. Och ute i landet genomdrevs en länsindelning som bröt den sista självständigheten för landskapen och består än i dag.

Sverige förvandlades i och med detta till en både ideologiskt likriktad och politiskt toppstyrd enhetsstat; en process som kröntes 1680, då Karl XI (1655–1697) – efter att adeln misskött sig under hans förmyndarregering – med de lägre ståndens stöd införde envælde. Kronan (som staten sedan officiellt skulle kallas ända till 1974) blev därmed även formellt en helt autonom institution gentemot riksdag, regering och byråkrati. Och det var en enväldsmakt som omedelbart började användas; bland annat till att genomföra en stor reduktion, indragning, av adelns gods och gårdar. Under några decennier i slutet på 1600-talet lättade därför de ekonomiska svårigheterna tillfälligt, samtidigt som en period av relativt fredliga förhållanden stärkte bilden hos allmogen av en stark kung/stat som någonting i grunden rätt, gott och riktigt. Enväldet skulle dock visa sig katastrofalt när utvecklingen sedan gled Karl XII (1682–1718) ur händerna under det stora nordiska kriget 1700–1721.²⁷

Den synliga handen

Sveriges uppstigande som stormakt under 1600-talet blev alltså snabbt och spektakulärt. Den politiska, militära och

²⁷ Wetterberg (2002a), sid 239ff; Liljegen (2002), passim; Magnusson (2005), sid 162.

diplomatiska dramatiken motsvarades dock aldrig av någon befolkningsmässig eller ekonomisk utveckling som kunde bära de kostnader som stormaktsstatusen medförde. Ett betydande borgerskap började visserligen ta form i de största städerna och krigsbyten och tullinkomster från de svenska hamnarna runt Östersjön genererade stora inkomster. Men kronans skattkista var ändå nästan ständigt barskrapad. Det var dock inte fråga om medveten misshushållning. De kostnader som stormaktsrollen medförde översteg helt enkelt de intäkter som riket kunde producera. Landets ekonomiska ryggrad, jordbruket, drabbades dessutom under hela 1600-talet både av en kraftig klimatförsämring och för många orter förödande soldatutskrivningar.²⁸

Ekonomi hämmades också av den ekonomiska politiken, som präglades av tidstypiska merkantilistiska tankegångar som syftade till att staten skulle bli den primära ekonomiska enheten och kontrollera utvecklingen. Kronan bidrog därför bland annat till att ersätta tidigare lokalt krångel med statligt dito. Man byggde också upp ett nationellt skyddssystem med bland annat tullar och importförbud, vars mål var att uppnå en positiv handelsbalans och göra landet självförsörjande först och främst på militära förnödenheter.

De nya förordningarna blev ofta än mer krävande än de gamla. Införandet av ”lilla tullen” 1622 innebar till exempel att alla varor som infördes till en stad måste förtullas redan vid stadsporten före försäljningen. Och för att ingen skulle slippa förbi sattes höga stängsel upp runt städerna. Överträdelserna blev givetvis oräkneliga. Men inspektorer och byråkrater gnetade på och även den minsta försyndelse kunde beivras vid tingen. Som 1671, då en Mårten Matzon från Kåtnäs i Finland åkte dit för att utanför en stadsgräns på ”sitt eget bewågh [sålt] 7 st. huudar”.²⁹

²⁸ Lindegren (1980), passim; Florén, Dahlgren & Lindegren (1992), passim.

²⁹ Magnusson (1996), sid 149ff.

Syftet med stormaktstidens ekonomiska politik var alltså inte att skapa det vi i dag kallar tillväxt och fria marknader, utan att lägga beslag på tillgångar så fort de uppstod. Det fanns trots detta personer och verksamheter som lyckades bryta igenom. Och betecknande nog var dessa ofta privata verksamheter etablerade av invandrare, som förmodligen stod lite friare i både tanke och handling än de med tiden alltmer strykrädda svenskarna. Som holländaren Louis De Geer (1587–1652), som under första hälften av 1600-talet gjorde sig en förmögenhet på vapen- och kopparaffärer med svenska staten. Han blev också en av Sveriges första sanna entreprenörer. Genom att kombinera geist med utländska kontakter och statsapparatusens behov lyckades han nämligen bygga upp en verksamhet som omfattade det mesta, från butiker i Norrköping till kolonier i Afrika.

Louis De Geer var heller inte 1600-talets ende framgångsrike invandrare. Förfäder till nutida svenskar med efternamn som Hildebrand, Geijer och Tham anlände alla till Sverige under stormaktstiden för att göra sig karriärer och förmögenheter; framför allt inom järn- och vapenindustrierna. Under stormaktstiden fick Sverige också uppleva två större vågor av invandring när först de så kallade svedjefinnarna började anlända i slutet av 1500-talet och när Gustav II Adolf sedan i början av 1600-talet lockade teknik-kunniga valloner till Sverige. Under samme kung grundlades också Göteborg av byggnadskunniga holländare, varav många sedan blev kvar och gjorde staden till ett internationellt fönster mot det dynamiska Västeuropa.

Det fanns alltså stjärnskott på den annars mestadels nattsvarta ekonomiska himlen under 1600-talet. Dessa var dock på tok för få och alltför kringskurna för att i grunden kunna förbättra situationen. Och då nästan all verksamhet tvingades bedrivas med statens – ofta mer specifikt militärens – bästa för ögonen, samtidigt som aktiviteten på andra marknader

hölls tillbaka av skatter, regleringar och sociala normer, utvecklades i Sverige aldrig någon tidigkapitalistisk kultur som i Holland och England. Någon insikt om att det faktiskt var medicinen – regleringarna, monopolen, privilegierna – som gjorde patienten sjuk utvecklades därför heller inte. Bara tanken hade antagligen räknats som landsförrädisk.³⁰

Typiskt svenskt

Jordbrukssamhällets byar och armod, de små städernas skråanda och gruvorternas begränsade sociala miljöer fortsatte under 1600-talet alltså att utgöra de flesta svenskars verklighet. Och detta skapade, tillsammans med det kärva klimatet, missväxter och statlig utsugning, en allmogekultur färgad av nödtvungen strävsamhet, butter rationalitet och stor misstänksamhet mot alla typer av främlingar, ”herrar” och nyordningar. Byalagen på landet och skråsystemen i städerna konserverade också den medeltida acceptansen för kollektivt beslutsfattande, regelstyrning, kompromisser och ett nollsummetänkande, som satte ett stort likhetstecken mellan social jämlikhet och materiell likhet. Som i alla jordbrukssamhällen bidrog dessutom årstidernas växlingar, tillsammans med de eviga krigen, till att hålla liv i uppfattningen att utvecklingen inte gick framåt utan att allt bara återupprepades.

Svenskarnas livsvision förblev därför under hela 1600-talet i allmänhet enkel och kortsiktig: att hålla käft, att inte sticka ut, att lyda order uppifrån och att bara skrapa ihop tillräckligt för att hålla liv i sig själv, familjen och möjligtvis nära släkt och vänner fram till nästa skörd. Att spara och investera stod däremot inte på programmet. För vem visste vad och hur mycket fogden skulle roffa med sig nästa gång han dök upp?³¹

³⁰ Almquist (1929), passim; Heckscher (1985), sid 119ff; Magnusson (1996), sid 131ff.

³¹ Daun (1998), sid 184ff, 205ff; Berggren & Trägårdh (2006), sid 41–47.

Stormaktstiden kom likväl att addera ett antal säregna drag till den svenska kulturen. Kronans autonomi har redan nämnts. Denna skulle tillsammans med den lutherska ortodoxin och drakoniska straffpåföljder fostra svenskarna till en underdånighet och rädsla för privata initiativ som garanterat skulle ha förskräckt tidigare epokers självmedvetna vikingar. Att stormaktstidens alla umbäranden i statens och kyrkans propaganda på gammaltestamentligt manér motiverades med att Sverige av Gud fått den protestantiska världens öde lagd på sina axlar skapade också en fix idé om att Sverige hade en speciell mission i världen; en myt som vi ska se skulle traderas vidare genom generationerna långt efter det att rikets militära nederlag blivit ett faktum.³²

En annan institution som skulle få stort inflytande på den svenska kulturen var bruken. Dessa utvecklades redan under 1600-talet på många orter till fullskaliga miniatyrsamhällen där de anställda i utbyte mot hårt arbete och lojalitet garanterades livslång anställning och patriarkalisk omvårdnad i form av bostäder, affärer, skolor och sjukvård, vilket i sin tur skapade en statisk världsuppfattning och allmän passivitet från arbetarnas sida. Och då dessa enklaver på många ställen skulle leva kvar långt in på 1900-talet präglar deras karaktäristika än i dag många svenskars inställning till trygghet och beroende, arbete och företagande.³³

Det bör också poängteras att Sverige på grund av den lutherska reformationen och stormaktsrollen från och med 1600-talet drogs så djupt in i den nord- och centraleuropeiska stormaktspolitik, att landet i praktiken blev en del av den tyska kultursfären. I synnerhet efter det att Sverige genom westfaliska freden 1648 fick ett antal strategiska besittningar i norra Tyskland, som Wismar och Stralsund. De många likheter som redan tidigare funnits med tyskarna förstärktes

³² Ahlmark et al (1992), sid 66–97; Forsberg (2005), passim.

³³ Ericsson (1997), sid 48ff; Rojas (1998), sid 4f.

därmed både politiskt och kulturellt, samtidigt som Sverige blev ett föredöme för andra stater med egna militära ambitioner; framför allt Ryssland och Preussen. Och detta var en utveckling som längre fram, på 1800-talet, skulle få en enorm betydelse (kapitel 3).

Mot vägs ände

Med Karl XII:s död 1718 var Sveriges öde som stormakt beseglat. Det fanns ingen given tronföljare och landet var ekonomiskt och demografiskt förött av nästan tjugo års krig och katastrofer. Sverige gick därför, i praktiken, i konkurs och de politiker som fick ta över tvingades avskaffa enväldet, sluta fred och försöka börja om. Ett drygt århundrade av framgångar hade dock skapat en högmodig självbild och inte minst förlusten av Baltikum framkallade hos många svåra fantomsmärtor och förhoppningar om en snar revansch. Ja, riksledningen förblev så säker på att Stormaktssverige likt Fågeln Fenix snart skulle resa sig ur askan att man under flera decennier fortsatte att inkludera tull- och skatteinkomster från de förlorade provinserna i statsbudgeten, som därmed föga förvånande aldrig ville gå ihop.

Inbillningen om att allt skulle bli bra igen bara allt blev som förr drog också in landet i en rad nya krig. Men det svenska lejonets tänder bet inte längre som förr och misslyckandena staplades på varandra. Folk tror visst fortfarande ”at riket regerades af Gustaf Adolph, ministrèn af rikscantzleren Oxenstierna, arméen av Banér och Torstenson”, klagade exempelvis en gång kanslipresidenten Anders Johan von Höpken, då han mot sin vilja just tvingats presidera över ett riktigt pinsamt nederlag i Pommerska kriget 1757–1762, som enligt politikerna i Stockholm skulle ha återgett Sverige allt som förlorats i Tyskland plus den västindiska ön Tobago. För att nu bara nämna ett exempel.

De många nederlagen planterade dock hos vissa frön till insikt om att Sverige faktiskt led av flera fundamentala svagheter; framför allt en svag och underutvecklad ekonomi. Och då det ständervälde som infördes 1719 skapade ett visst utrymme för debatt och nytänkande bildades på 1730-talet två riksdagspartier, hattar och mössor. Dessa skulle förvisso mest träta om utrikespolitiken – för att återvinna Baltikum ville hattarna samarbeta med Frankrike, mössorna med Storbritannien – men de skulle med tiden också börja spegla en mer grundläggande oenighet om den gamla ordningens politiska, ekonomiska och kulturella värden.³⁴

Tills dess dröjde sig dock förtrycket kvar. Bland annat skärptes 1726 den religiösa intoleransen genom det så kallade *konventikelplakatet*, som helt förbjöd alternativa trosformer och var speciellt riktat mot den tidiga pietistiska väckelserörelsen. Det gjordes också försök att med tvång ”bringa Allmogen ifrån sine Förfäders Gamle wane” för att få fart på ekonomin. Men då det merkantilistiska tänkandet levde kvar förblev medlen de beprövade: att genom påbud uppifrån minska importen, öka exporten och pressa fram utveckling genom stöd, regleringar och monopol. Och då världshandeln under 1700-talet expanderade uppnåddes först vissa framgångar. Men när konjunkturerna vände och pengarna tog slut i mitten av århundradet visade det sig att många handelshus och manufakturver varit rena drivhusblomster som inte kunde stå på egna ben.³⁵

Det dubbla misslyckandet med att återvinna Baltikum och få landet ekonomiskt på fötter ledde emellertid till att vissa mösspolitiker så småningom började ta intryck av den politiska och intellektuella debatten ute i Europa och Amerika, där det under 1700-talet pratades alltmer om helt andra ting än tvång och subsidier, som mänskliga fri- och rättigheter och

³⁴ Roberts (2003), sid 29ff, 157ff.

³⁵ Nyberg (2003), passim; Magnusson (2005), sid 170ff.

politiska och – framför allt – ekonomiska friheter. Sakta, först nästan omärkligt, skulle därför gamla politiska, sociala och ekonomiska strukturer och ofriheter börja ifrågasättas även i Sverige. Och under århundradets senare del skulle frihetens vänner allt oftare ställa sig upp och på allvar börja ta strid med dess fiender.